

Så klarar man språkkontrollen

RICKARD DOMEIJ

Är datorns språkkontroll skribentens bästa vän? Eller kommer den mest med löjlige förslag? I april gav Svenska språknämnden ut *Datorn granskar språket*, en bok som går igenom hur datoriserade språkkontroller fungerar och kan användas. Vi återger här ett utdrag ur kapitel 7, lätt bearbetat. Rickard Domeij ger råd för språkkontrollanvändning på kontor, redaktioner och skolor.

En arbetsdag på kontoret kan innehålla en hel del skrivarbete, allt från minnesanteckningar och protokoll till kundbrev och rapporter. De olika texttyperna ställer olika krav som det gäller att känna till.

Allra viktigast är att anpassa texten till läsarna så att det kommunikativa budskapet når fram. Syftet kan kanske vara att informera om något i en rapport som underlag till ett beslut, eller så kan det vara att

försöka övertala någon att göra något, till exempel att i ett utskick övertala kunderna att köpa en viss produkt.

Viktigt är också att kunna ställa upp och formulera texten i enlighet med de olika texttypernas konventioner. En rapport ska ha ett annat utseende och språk än ett kundbrev. Rapportens opersonliga prägel får inte smitta av sig på kundbrevet, som bör ha ett mer direkt, personligt tilltal. Sådana hänsyn återspeglar sig i valet av ord och fraser.

Vissa stela och ålderdomliga ord och ordformer som *erfordra* och *hava* bör nog undvikas i de flesta typer av texter, liksom rena talspråkligheter som *medans* och *våran*. För alla typer av texter gäller också att de ska vara grammatiskt korrekta, rättstavade och följa gällande teckenkonventioner.

Ingen människa kan uppfylla alla språkliga krav i skrivande stund. Kanske saknar man kunskap om något krav, eller så har man av någon anledning missat att

tillämpa en regel för att det är så mycket annat att tänka på. Här kommer granskningen in.

Kontoret

När det gäller saker som syfte, läsaranpassning, sammanhang och texttypskonventioner kan man inte vänta sig någon större hjälp av en språkkontroll. Tråkigt, kanske man kan tycka. Men vem förväntar sig egentligen att datorn ska ha något att säga om vad skribenter har för avsikter, och vilka strategier de väljer för att nå sina kommunikativa mål? Och om en dator skulle ha något att säga om det, skulle man då lita på det? Knapptast.

Däremot kan man få hjälp med sådant som kan formuleras i entydiga regler och tillämpas på ett mekaniskt, själlöst sätt. Det gäller vissa – inte alla – fel i tecken, stavning och grammatik. Utöver det kan datorn också uppmärksamma skribenten på ord och uttryck som i ordböckerna är stilistiskt markerade som stela, ålderdomliga, svårbegripliga eller talspråkliga.

Den mest använda språkkontrollen för svenska finns i den svenska versionen av ordbehandlingsprogrammet Word. Den innehåller såväl kontroll av stavning, tecken, ord och fraser som grammatik. Det är det enda kommersiella programmet med svensk grammatik-kontroll. Programmet finns också i en version för granskning av finlandismer i finlandssvenska texter.

Språkkontrollen är förinställd så att den kontinuerligt

granskar en text i bakgrunden medan man skriver. Alla problem den stöter på markerar bums med understrykning i en viss färg. Klickar man på ett markerat ord med musens högerknapp visas en snabbmeny med problembeskrivning och ersättningsförslag. Man ögnar igenom de markerade partierna i texten och kan snabbt bedöma om problemen är värda att åtgärda eller om det rör sig om falskt alarm.

För att begränsa antalet falska alarm kan det vara värt att ägna lite tid åt att anpassa språkkontrollens granskning till de egna behoven. Många felaktigt signalerade stavfel kan vara ord som ofta återkommer i dina texter, till exempel namn och branschord. Om du väljer att spara orden i den egna ordlistan slipper du falska signaler för dem i fortsättningen. I inställningarna för språkkontrollen kan man slå av de granskningsregler som ger upphov till falska alarm.

Att tänka på när man använder språkkontroll

- Datorn ger bra hjälp med entydiga regler som kan tillämpas mekaniskt. Men textens syfte, läsaranpassning, sammanhang och anpassning till texttypskonventioner måste du klara själv.
- Anpassa språkkontrollen till egna behov! Lägg till egna ord. Stäng av granskningsregler som ger falska alarm.
- Glöm inte att många fel alltid undgår att upptäckas av datorn.
- Du fattar de avgörande besluten, inte datorn.

Till exempel kan man reta sig på att språkkontrollens bristfälliga granskning av stor bokstav i början av mening gör att den också tror att det ska vara stor bokstav efter förkortningar som avslutas med punkt. Genom att slå av regeln som granskar stor och liten bokstav blir man av med dessa falska alarm. Det innebär förstås att man på egen hand får ägna mer tid åt att gå igenom problem med stor och liten bokstav.

Det är svårt att generellt säga vilka granskningsregler som ger upphov till många falska alarm eftersom det kan skilja sig från person till person. Många skribenter irriterar sig på den granskningsregel som kontrollerar att alla meningar innehåller minst ett finit verb (d.v.s. tidsböjt verb). Utan finit verb är en mening visserligen inte fullständig, men ibland finns det stilistiska skäl att bryta mot reglerna och använda en ofullständig mening för att framhäva något.

Däremot kan skribenter som vet att de har problem med att skriva fullständiga meningar finna granskningen värdefull, förutsatt att de vet hur man går till väga för att åtgärda problemet. Därför bör man fundera över vilka regler man själv finner användbara och vilka som inte är det, och anpassa granskningen därefter.

På många svenska arbetsplatser sitter i dag åtskilliga skribenter som inte har svenska som modersmål. Det handlar ofta om goda skribenter med vissa svårigheter att hantera de delar i svensk grammatik som är mycket speciella. Det kan röra exempelvis genus (*en* eller *ett förslag*), bestämdhet och artiklar (*fatta beslut, ett beslut* eller *beslutet?*) eller bisatsordföljd. Dessa skribenter kan ha högt ställda förväntningar på språkkontrollen, eftersom de har särskilda behov.

Språkkontrollen kan visserligen hjälpa till att upptäcka en del av de fel som rör grammatiska egenheter i svenskan, till exempel inkongruens (*en gul hus*) och felaktig placering av *inte* och andra adverb i bisatser (*vet du att hon kommer inte*). Men många sådana fel undgår upptäckt. Framför allt bör man tänka på att falska alarm kan göra att man lär in fel och ändrar på ett felaktigt sätt, särskilt som problembeskrivningarna i programmet inte är lätta att förstå. Bättre då att stänga av regler med dålig precision.

Språkvårdaren Ola Karlsson har undersökt hur språkkontrollen i programmet Granska fungerar för personer som har svenska som andraspråk och som skriver svenska texter i arbetet. Han menar att programmet fungerar sämre för andraspråksanvändare än för modersmålsanvändare. Många av de vanligaste felen undgår upptäckt. Det gäller till exempel lexikala fel, skrivregelsfel, artikel- och bestämdhetsfel.

Skribenter med svenska som modersmål befinner sig i en liknande situation när de skriver på engelska med hjälp av den engelska språkkontrollen i Word. Samma varningsord gäller förstås dem. Som skribent måste man kritiskt värdera det förslag som språkkontrollen ger innan man bestämmer sig för vad man ska göra med det. Ska jag följa datorns råd eller inte?

Ofta kan man med en gång se att det verkligen rör sig om ett fel. Jag gör till exempel själv många böjningsfel när jag skriver på engelska, av typen *he are* i stället för *he is*. Problemet infinner sig oftast när det blir lite längre mellan subjekt och verb, som i *The boy with the brown shoes are my cousin*.

När jag är inne i skrivandet tänker jag inte på det, men när språkkontrollen påpe-

kar det för mig ser jag felet direkt. Jag brister inte i kunskap om hur det ska vara, men jag saknar ibland förmåga att använda kunskaperna i skrivande stund. Därför har jag inga problem att bedöma datorns förslag och ändra på rätt sätt.

Men ibland har man varken kunskap eller förmåga att avgöra om datorns förslag är bra eller inte. Då bör man varken lita på sig själv eller datorn. Däremot finns kolleger och böcker som man kan rådfråga.

Redaktionen

På tidningsredaktioner och andra arbetsplatser där kraven på anpassad granskning är stora räcker möjligheterna i Words språkkontroll inte till. Visst vill man upptäcka fel i stavning, tecken, grammatik och ordval. Men utöver det krävs att granskningen anpassas till tidningens eller företagets egna språkliga riktlinjer, så att texter skrivna av olika personer får en enhetlig språklig prägel som är konsekvent och igenkännbar. Dagens Nyheter har till exempel föredömligt valt att använda den försvenskade formen *lobbning*, medan flera andra tidningar håller fast vid det engelskklingande *lobbying*.

En språkkontroll kan hjälpa till att upprätthålla en enhetlig och konsekvent prägel i olika skribenters texter, men då krävs att det går att redigera granskningsinnehållet i enlighet med tidningens språkliga riktlinjer. Vissa ord och fraser behöver läggas till, andra tas bort eller ersättas med nya. Det kan kräva ett omfattande lexikografiskt arbete.

På Dagens Nyheter använder report-

rarna en skraddarsydd version av språkgrensprogrammet *Skribent* för att kontrollera sina texter. Andra tidningar använder ett liknande system, det norskutvecklade *Tansa*. *Skribent* kan antingen köras som ett helt fristående program eller inifrån Word i en tilläggsmeny. Programmet innehåller kontroll av stavning, tecken, ord och fraser. Dessutom finns viss konsekvenskontroll som till exempel kan se till att förkortningar är skrivna på samma sätt rakt igenom hela dokumentet. Konsekvenskontrollen kontrollerar dock enbart inkonsekvens i valet av form på en och samma förkortning (*bl.a.* eller *bl a*), inte in-

konsekvens mellan olika förkortningar (*bl.a.* eller *m m*). Utöver språkkontroll finns ett ordboksprogram med *Svensk ordbok*, *Norstedts svenska synonymordbok*, *Svenska Akademiens ordlista* och *Svenska skrivregler*

Tyvär är språkkontrollen i *Skribent* inte lingvistiskt baserad, vilket har sina nackdelar. En teckenbaserad språkkontroll som

den i *Skribent* kan inte hantera grammatiska problem. Inte heller har den något generellt sätt att avgöra vilken ordklass ett flertydigt ord tillhör i sammanhanget. Följden kan bli att antalet falska alarm ökar, alternativt att täckningen minskar genom att flertydiga ord och fraser lämnas utanför granskningen.

Vilket program är då bäst, språkkontrollen i Word eller i *Skribent*? Tja, det beror på vad man vill använda programmet till. Vill man ha hjälp med granskningen av grammatiska fel, är språkkontrollen i Word det självklara valet. Är man mest intresse-

Ingen människa
kan uppfylla alla
språkliga krav
i skrivande stund.

rad av att granska tecken, ord och fraser, och har behov av att anpassa granskningen med eget innehåll så är Skribent att föredra. Då får man också en uppsättning bra ordböcker och skrivregler att använda när man skriver på dator, vilket inte är minst viktigt. I övrigt är granskningsinnehållet ganska likartat.

Skolan

Skribent finns också i en version för skolan som innehåller en del extra material. Granskningsinnehållet är till exempel utökat med regelkategorin *textsjukdomar*, som flaggar för potentiella problem i texten med vaga eller onödiga ord som *man* respektive *så*.

Enligt min mening bör man vara försiktig med den här typen av granskning. Den kan resultera i att orden uppfattas som helt överflödiga, trots att användningen av dem många gånger är väl så motiverad. Det som gör en text opersonlig och vag begränsar sig heller inte till vissa ord, vilket en sådan granskning kan få en att tro, utan återfinns också i meningsbyggnad och syftningar.

Mer motiverade känns de övningstexter som finns med i programmet. Där kan man öva på nästan varje regeltyp både manuellt och med språkkontrollen.

Skribent för skolan innehåller en väl utvald uppsättning ordböcker bestående av *Svenska Akademiens ordlista*, *Norstedts svenska synonymordbok* och *Norstedts plusordbok* med illustrationer. Därutöver finns skrivregelsamlingen *Punkt, komma, frågetecken*. Med programmet följer dessutom den fristående stavningskontrollen *Stava rätt*, som är särskilt anpassad för dyslektiker.

Det finns inget kommersiellt program med svensk grammatikkontroll som är sär-

skilt anpassad för skolan. Språkkontrollen i Word med sina avancerade problembeskrivningar kan möjligen användas i gymnasiet men knappast i grundskolan.

De granskningsregler som finns i befintliga språkkontroller är uteslutande utformade efter språket i texter skrivna av vuxna.

Språkforskaren Sylvana Sofkova Hashemi har undersökt feltyper hos skolbarn i åldern 9–13 år. Resultaten visar att barns skrivfel ofta skiljer sig från vuxnas. Många gånger är de talspråkligt baserade. Ett barn kan till exempel skriva ord och meningar som de låter utan vare sig stor bokstav eller punkt, till exempel *ja hemta skriskor sen spela vi häcky*. När olika grammatikkontroller (språkkontrollen i Word, Granska och svenska Scarrie) testades på skolbarnens texter visade det sig att de i snitt upptäckte drygt en tiondel av felen, att jämföra med drygt hälften av felen i vuxentexter.

I den konstruerade men typiska exempelmeningen ovan markeras två ord som felstavade i Word: *hemta* och *häcky*. Eftersom tekniken för att ta fram ersättningsförslag enbart baseras på grafiska likheter mellan ord och inte innehåller någon grammatisk analys av sammanhanget, får *hemta* som första tre ersättningsförslag *beta*, *hetta* och *hemtam*. Den ljudlika formen *hämta* återfinns först på femte plats. Det korrekta *hämtade* finns föga förvånande inte med på listan. Felstavningen *häcky* ges inga förslag eftersom programmet saknar teknik för att hantera ljudlikheter som den mellan *å* och *o* framför dubbeltecknad konsonant.

Tre fel i exempelmeningen upptäcks inte alls eftersom de räkar sammanfalla med korrekta ord: *ja*, *skriskor* (sammanställning av *skri+skor*) och *spela*. Inte heller

upptäcks satsradningen, det vill säga att två fullständiga satser följer på varandra utan vare sig punkt eller komma. Däremot tycker grammatikkontrollen att det ska vara stor bokstav i början av meningen.

Befintliga språkkontroller kan och kommer att bli bättre på att hantera barns språkfel. Därmed kommer de också att bli mera användbara som skrivverktyg i grundskolan. Men det grundläggande problemet kvarstår: de kommer aldrig att bli perfekta och fullt pålitliga, långt ifrån. Därför måste vi lära oss att förstå vilka begränsningar ett granskningsprogram har och att förhålla oss kritiska till dess förslag.

Där har skolan en viktig funktion. Skolan bör axla sitt ansvar och ta sig an uppgiften att lära ut hur språkkontroll fungerar och kan användas i skrivandet.

Med det menar jag inte bara hur den *kan* utan också hur den *bör* användas i skrivarbetet, och vilka konsekvenser en oförsiktig användning kan få. Detta bör ske redan i grundskolan och senast i högstadiet, då de flesta skolbarn redan har börjat använda språkkontroll på egen hand.

Men om skolan ska kunna integrera moderna skrivhjälpmedel som språkkontroller i undervisningen på ett genomtänkt sätt, krävs först och främst att lärarna själva lär sig förstå och hantera tekniken. Det kräver kännedom om språkteknologi och modern skrivforskning.

Situationen kan liknas vid den som uppstod när miniräknaren kom. Först utlöstes en inflammerad debatt om huruvida

miniräknare över huvud taget borde få användas i undervisningen, i alla fall på grundskolan, eftersom en oförsiktig användning riskerade att dränera eleverna på kunskap och göra dem helt teknikberoende.

I efterhand kan vi se att beslutet att låta integrera miniräknare i undervisningen på ett genomtänkt sätt var klokt. Eleverna får i dag lära sig både när och hur miniräknaren lämpligen ska användas.

Mer tid ägnas åt att lära ut olika metoder för överlagsräkning som ett viktigt instrument att kontrollera resultatet med.

På samma ändamålsenliga sätt bör skolan agera när det gäller att lära eleverna använda språkkontroll och andra språktekniska skrivhjälpmedel.

Den som förstår begränsningarna kommer också att ha rimliga förväntningar på vad språkkontrollen kan göra, och inser att en text varken behöver vara bra eller helt korrekt bara för att programmet verkar tycka det. ■

Rickard Domeij blev fil. dr i datalingsvistik vid Stockholms universitet 2003 med avhandlingen "Datorstödd språkgranskning under skrivprocessen – svensk språkkontroll ur användarperspektiv". Sedan 2004 arbetar han vid Svenska språknämndens sekretariat. Hans bok "Datorn granskar språket" utkom i Språknämndens skriftserie (nr 92) i april 2005. Den kan beställas från nämndens expedition:

<expedition@spraknamnden.se>.

Datorn upptäckte hälften av felen i vuxentexter, en tiondel i skolbarnstexter.